

خدمات جغرافیدانان مسلمان به علم جغرافیا

دکتر سید رحیم مشیبری

گروه جغرافیا - دانشگاه تهران

مقدمه

این مقاله اطلاعات کلی از انتشارات جغرافیایی مربوط به کشورهای ایران است که توسط جغرافیدانان یونانی و با لاجم مسلمان از زمان قدیم تا به حال در مورد جغرافیا به رشته تحریر درآمده است. بنابراین باید از نقطه نظرهای ذیل مورد بررسی و مطالعه بیشتری قرار گیرد.

۱- افرادی که به نحوی از انحا نوشته ها و یادداشتهای آنان برای جغرافیا مفید است.

۲- شغل و حرفه اصلی و انگیزه آنان از این یادداشتهای

در دو مورد فوق بایستی از کاشفان، مسافران، منجمین و ستاره شناسان، ماجراجویان، نظامیها، مبلغین دینی، تجار و بازرگانان، حکما، فلاسفه و بالاخره اشخاصی که به علم جغرافیا بطور مخصوصی علاقه مند بوده اند نام برد و به هدف آنها از مسافرت و مناطقی که بررسی شده و از تخصص آنها قبل از اسلام و بعد از اسلام چه در شرق و چه در غرب اشاره نمود. در این نوشته ها می توان از تألیف، تحقیق، ترجمه، یادداشت، تذکره، سیاحت نامه، سفرنامه و غیره نام برد، که هر یک به نحوی در خور مطالعه و ارزشیابی خاص است.

همانطوریکه اشاره شد کتابها و نشریات جغرافیایی را می توان به

دو دوره تقسیم نمود.

۱- منابع جغرافیایی قبل از اسلام

۲- منابع جغرافیایی بعد از اسلام

در مورد نوشته های جغرافیایی قبل از اسلام، بیشتر کتابها از مکتب یونانی و رومی بطالسه اسکندریه و رودوس و بالاخره مکتب جدید اروپایی که خود

از جهت متن و موضوع شامل ۳ قسمت است.

اول- کتبی که مربوط به جغرافیاست که توام با افسانه ها و قصه ها و خیال پردازی است. کتابهای یونانیهای قدیم که شامل اساطیر یونانی می‌شود، از این نوع هستند.

دوم- کتبی که هم افسانه و خیال پردازی و هم مطالب علمی جغرافیسا را داراست. در این مورد علاوه بر اسطوره‌های یونانی و علوم حقیقی، نوشته‌های یونانیها و نوشته‌های رومی و بطالسه نیز به چشم می‌خورد.

سوم- کتبی که بیشتر جنبه تخصصی مشاهدات سطح زمین را دربردارد. کتب این قسمت مربوط به جغرافیا در دوره جدید است که مبنای علمی خاصی دارد. از دانشمندان یونانی که در قرون قبل از میلاد، تحقیق خود را در علم جغرافیا شروع نموده و خدمات بزرگی به علم جغرافیا کرده‌اند می‌توان هکاتونوس را نام برد که در سال ۵۲۰ قبل از میلاد می‌زیسته و در جغرافیای ممالک و جهان مطالبی سودمند نوشته است. از دیگر جغرافیدانان معروف مکتب بطالسه، اراتوستن بود که در نقشه‌نگارگری کار کرده است و با لاخره از مکتب رومی هیپارک می‌باشد که علاوه بر نقشه جغرافیایی، در نجوم و جغرافیای ریاضی نیز تبحر داشته است. در مورد منابع جغرافیایی بعد از اسلام می‌توان گفت که از قرن نهم تا ۱۵ میلادی را می‌توان غروب علم در غرب و طلوع آن در شرق دانست. کتابهای جغرافیایی که در این دوره توسط علمای اسلامی به رشته تحریر در آمده را می‌توان به دوره‌های ذیل تقسیم بندی نمود.

۱- جغرافیدانان اسلامی در قرن سوم و چهارم هجری.

۲- جغرافیدانان اسلامی از قرن چهارم تا هفتم هجری.

۳- جغرافیدانان اسلامی از قرن هفتم تا به امروز

قرن سوم تا هفتم هجری را می‌توان دوره شکوفایی علوم با لاص جغرافیا که، کلیدی برای جغرافیای علمی امروزی در غرب گردیده دانست. در قرن سوم تا هفتم، جغرافیدانان و فلاسفه اسلامی با تکیه به دین مبین اسلام و تشویق حضرت رسول

(ص) در مورد علم، "اطلب العلم النبی بالسنن" علاوه بر سفر به نقاط مختلف جهان و بخصوص کشورما ایران، با تجارب کافی فلسفه جغرافیا را از دیدگاه جهان بینی اسلام در رشته های مختلف مورد مطالعه و تحقیق قرار داده اند. مسافرت های طولانی که مورد علاقه آنها بود حسن دقت آنها را تحریک می کرد. در کشورهای اسلامی اصولاً " مسافرت بسیار آسان بود بطوریکه در این زمان نظیر آن را در هیچ جای دیگر نمی توان پیدا کرد. اسلام همه مردم را به يك مركز كمك به همدیگر، برادری و یگانگی دعوت می کرد. "انما المومنون اخوه" بطوریکه هرکس برای كمك به دیگران آماده بود. سادگی و مهمان نوازی مادر مراکز از قبیل مساجد، دارالایتام، دارالمساکین و مدارس علمی و مذهبی مسافرتها را به کشورها برای همه طبقات از گداتا اعیان آسان می کرد. زیارت مکانهای متبرکه از قبیل مکه - مدینه - نجف - کربلا - مشهد و مکانهای دیگر دیدگاه جغرافیایی مردم را وسعت می داد. جاذبه فراگرفتن علم تنها امید و منظور این تشنگان تمدن بود. آنها شیفته علم بودند که برای تحقیق در نقاط مختلف به مسافرت های طولانی می رفتند.

یاقوت حموی که خود جغرافیدان شهیر اسلامی است می گوید: جغرافیا علمی است که مورد علاقه خداوند است.^۱

ادریسی در ترسیم نقشه شهرت جهانی دارد. کتاب معروف او " نزهة المشتاق فی اختراق الافاق " از کتابهای بنام اسلامی است. مقدسی در اقلیم و جغرافیای راهها کار مهمی انجام داده و کتاب " احسن التقاسیم فی معرفة الاقالیم " ترجمه علی نقی منزوی از تالیفات معروف اوست.

یعقوبی کتاب " البلدان " را در مسافرت های زیاد از طریق مشاهده و تتبع به رشته تحریر در آورده است.^۲

ابن خردادبدر سال ۲۵۰ هجری کتاب " المسالك و الممالك را کسه از بهترین کتابهای جغرافیای اسلامی است. به تحریر در آورد.

- ۱- تحقیقات جغرافیایی، ترجمه خواجه نوری، صفحه ۴۱، سال ۱۳۴۸.
- ۲- یعقوبی، ابو جعفر، البلدان، ترجمه آیتنی، صفحه ۱۵، سال ۱۳۴۳.

جغرافیدانان دیگر اسلامی نیز زحمات زیادی را متحمل شده و در کویرهای بی آب و علف و کوههای صعب العبور با وسایل ابتدایی آن روز با پای پیاده یا حداکثر با شتر و قاطر با تحمل رنج و مشقات زیاد مسافرت کرده مطالب و یادداشتهای خود را روی پوست درخت و گاو نوشته و بعدها به صورت جزوه یا کتاب انتشار داده‌اند.

یا قوت حموی اولین کسی است که به قله دماوند صعود کرده و مسایل آتشفشان دماوند را روشن نمود و از افسانه‌های خیالی ضحاک و جن و پری پسرده برداشته است.

ابن حوقل از سال ۳۶۷ هجری علاوه بر اینکه به کویر لوت مسافرت کرده با سایر جغرافیدانان اسلامی، جاده معروف شهادت-بیرجند را که در آن زمان در اثر باد و باران مفقودا لایق می‌شد و باعث نابودی کاروانها و مسافریسین می‌گردید اصلاح کرده و در مسیر این راه با حفر آب‌انبار میلپهای راهنما، این جاده خطرناک را که از میان کویر لوت می‌گذشت را قابل عبور و مرور نموده است.

این میلپها راهنما که توسط جغرافیدانان اسلامی تعبیه شده، هنوز هم مورد استفاده بوده و این راه در نقشه‌های خارجی بنام راه جغرافیدانان اسلامی شهرت دارد. ابن حوقل با انتشار کتاب صورۃ الارض لغت جغرافیای را زنده کرده است.

ناصر خسرو با نوشتن سفرنامه خود بسیاری از مجهولات "ایران را معلوم و لغت جالبی برای کویر نمک بنام "شورستان" ابداع نموده است. جغرافیدانان اسلامی بعد از قرن هفتم نیز خدمات زیادی به جغرافیایان نموده‌اند که انشاالله در آینده از آنها مفصلاً صحبت خواهد شد.

جغرافیدانان مسلمان

علمای غرب خیلی دیرتر نوشته‌های جغرافیدانان اسلام در قرون وسطی را شناختند. نظری اجمالی بر کار جغرافیدانان غرب نشان می‌دهد که اقدامات جغرافیدانان مسلمان تا چه اندازه در نوشته‌های آنان در مورد ایران تأثیر

داشته است.

تنها در موارد استثنایی این نوشته ها توانسته اند مورد استفاده قرار گیرند. بطور کلی بررسیهای اروپاییها هنگامی در ایران آغاز شد که هنسوز تحقیقات جغرافیدانان مسلمان شناخته نشده ولی نوشتههای متقدمین اروپایی به عنوان راهنما مورد استفاده جغرافیدانان غرب قرار گرفته بود. فعالیت جغرافیدانان مسلمان زمانی آغاز گردید که بحران علمی شدیدی اروپا را فرا گرفته بود.

بعد از انحطاط سلسله اشکانی و روی کار آمدن دولت ساسانی در قرن سوم میلادی، جنگهای کشور شاهنشاهی با روم شرقی منجر به فرار علمای یونانی از این سرزمین گردید و به جغرافیدانان غرب امکان داد که اخباری را جمع به این نواحی جمع آوری منتشر نمایند. با وجود این جغرافیدانان بیزانس این موقعیت را درک نکرده و بهره برداری کافی نمودند. خط و زبان کاملاً مختلف این مذهب جدید هر نوع روابط علمی را بین ایران و اروپا منقطع نمود. بعد از سقوط امپراطوری ایران، مسلمین که جانشین ایرانیان بودند روابط خود را با غرب قطع کردند. تازمانی که اعراب از شبه جزیره عربستان پا رافراترنگراده بودند سطح فکری و علمی آنان محدود به کشور خود بود. معلومات جغرافیایی آنان وقتی توسعه یافت که توانستند به کشورهای دیگر دسترسی پیدا کنند. فتوحات مسلمانان در سایر کشورها، آنها را بر آن داشت که دست به جمع آوری اسنادی را جمع به وسعت، اهمیت و ثروت کشورهای مفتوحه بزنند. برای ارتباط بین شهرها، استانها و پایتختها، طبق تقاضای جغرافیدانان، راههایی ایجاد شد و چون مسافرتها طولانی مورد علاقه مسلمانان بود، جهانگردی در این زمان توسعه زیادی یافت، در صورتیکه در

۱- اولین مقالات جغرافیایی مسلمین کتابی است از ادیسی که در اروپا به سال ۱۹۵۲ منتشر گردید. وقتی که م. دهربلوت M. DEHERBELLOT در آخر سده ۱۷ میلادی از نویسندگان اسلام نام می برد آغاز همکاری با جغرافیدانان فوق را حدود ۱۰۰ سال قبل می داند. ترجمه های کامل از آثار نویسندگان اسلامی در نیمه اول قرن نوزده منتشر شد ولی بعضی از این کتابها تا امروز نیز ترجمه نشده است.

در کشورهای دیگر به آن توجهی نمی‌شد.^۱

دین اسلام برابری و برادری را شعار اصلی خود قرار داده و می‌باید هر فردی برای کمک به افراد دیگر آماده باشد. سادگی مسلمانان و مهمان‌نوازی شرقی‌ها و کمک و مساعدت به همدیگر دست به دست یکدیگر داده و مسردم نواحی مختلف را تشویق به مسافرت و سیاحت می‌نماید.

مسافرت حج همه ساله تعداد بیشماری کاروان را به طرف مکه به خصوص از کشور ایران به حرکت در آورد. معاملات بازرگانی مخصوصاً "مورد توجه قرار گرفت و همین امر موجب شد که طالبین علم نیز راهی کشورهای بیگانه گردند.

مقالات جغرافیایی در قرن نهم و دهم هجری به حد وفور منتشر شد. در این موقع مهمترین کتب یونانی ترجمه و برجهای ستاره شناسی بنا نهاده شد. مسافرین مسلمان شروع به تحقیق در کشورهای خارج بخصوص در ایران قدیم نمودند. برداشتهای مسلمین از کتب و نوشتههای جغرافیایی آسوری از عمده کارهای آنان محسوب می‌شد. مطبوعات مسلمانان در حقیقت دانش یونانیان را تحت الشعاع قرار داد. معذالك نوشته های مسلمین به دلیل عدم توانایی کامل درک مطالب بویژه توسط " بطلمیوس " PTOLOMOUS "از مقالات یونانیها نیز پافرا تر گذارد، و بطور کلی معلومات مسلمانان نسبت به یونانیها پیشرفت شایانی کرد. اما از جمله کارهای عمده مسلمین، توجه به نادرستی اندازه‌های عرض جغرافیایی توسط یونانیان است. که به این ترتیب توانستند به اشتباه یونانیان در این مورد پی ببرند.

مسلمانان عرض جغرافیایی را به وسیله اندازه گیری ارتفاع خورشید در ساعات ظهر حساب کردند. همچنین توانستند حد تقریبی خسوف و فاصلسه آن را از نقاط و طولهای مختلف تعیین نمایند. مسلمین، شهر بغداد را غالباً " برای محاسبه نصف النهارات به عنوان مبداء انتخاب نموده و این نقطه معمولاً " در مسیر جاده‌های تجاری قرار داشت که از يك طرف از راه همدان و نیشابور به طرف شرق و از طرف دیگر از راه شوش، تخت جمشید

۱- آلفونس گابریل، تحقیقات جغرافیایی در ایران، ترجمه خواجه نسسوری، صفحه ۴۱، سال ۱۳۴۸.

و کرمان به طرف جنوب شرقی ادامه می‌یافت. کارتوگرافی جزء کارهای مهم جغرافیدانان مسلمان بود. در نقشه های آنان بیشتر به نقاط کوچک اشاره شده که در نظر اول مورد توجه قرار می‌گیرد.

نقشه ترسیم شده توسط استخری که مورد تحسین ابن حوقل قرار گرفت، از نظر جغرافیدان قرن جدید " پشل PESCHEL " کاملاً نامناسب و غیر قابل استفاده است.^۱ هم چنین نقشه‌ها و تصاویری که ادیسی در سال ۱۵۴ هجری قمری از ایران تهیه کرده است موقعیت کمی به دست آورد. اولین کارهای جغرافیدانان اسلام که در تحقیقات ایران شناسی مفید واقع گردید، نقشه راهها است. معروفترین افرادی که هم خود را در این زمینه به کار برده‌اند، ابن خردادبه، قدامه و ابن رسته می‌باشند. ابن خرداد به از اولین جغرافیدانان اسلامی است که از جاده بیابانی بین بم و نصرت آباد SIPIH یاد کرده است. قدامه نیز از جاده آذربایجان، فارس و کرمان ذکری به میان آورده است. ابن رسته نواحی دیگری را مورد مطالعه قرار داد که از جمله جاده بزرگی است که تاطوس در کنار مشهد امتداد یافته و شعبه‌ای از آن به طرف اصفهان و شیراز ادامه می‌یابد.^۲

از قرن دهم نوعی توضیحات جغرافیایی که شامل سیاحتنامه‌هایی کامل در باره نواحی مختلف کشور بود آغاز گردید. استخری، ابن حوقل و مقدسی از جمله کسانی هستند که با زحمات و مشقات زیاد کتبی را جمع به این سران نوشته‌اند که از نظر منابع جغرافیایی ذی قیمت و نادر می‌باشند. نام اصلی استخری که تخلص خود را از زادگاهش استخر در کنار پرسپولیس تخت جمشید گرفته، ابواسحق ابراهیم می‌باشد که کشور ایران را از جنوب تا شمال و از شرق تا غرب طی کرده و راجع به زادگاه خود فارس مقالات مفصلی نوشته است. ابن حوقل نیز مسافرت‌هایی شبیه استخری در ایران انجام داده و از جمله جغرافیدانان اسلامی است که ترتیب بندی ناهمواریهای زمین را

۱- آلفونس، گابریل، تحقیقات جغرافیایی در ایران، ترجمه خواجه نسوری صفحه ۴۰، سال ۱۳۴۸.

۲- یعقوبی در، "کتاب البلدان" که همزمان با کتب نویسندگان فوق انتشار یافته است، مطالب جدیدی در مورد ایران ذکر نکرده است.

بنیان گذاری نمود. از جمله مقالات مفید اودر مورد شکل زمین در نواحی استان اراک است. همچنین یکی از بزرگترین جغرافیدانان اسلامی بنام مقدسی از بیشتر جاهای ایران دیدن کرده و در اکثر نقاط پراهمیت مدتی رحل اقامت افکند.^۱ در حدود هزار سال بعد از میلاد عکس مصوری از ایران در دسترس قرار گرفت که این کار برای اروپاییان تاسده هفدهم مقدور نبود.^۲

زحمات استخری، ابن حوقل و مقدسی در روی نقشه های محلی ایران این امکان را به وجود آورد که بتوان اکثر نقاط و شهرهای قرون وسطی را از روی آنها مشخص ساخت. طبق " فرضیه سه جانبه " توسط سه نویسنده مذکور که از روی خطوط مشبك ترسیم شده، چنین می توان استنباط کرد که شهرهای مفقودا لایر که آثار آنها در بیشتر موارد بطور کلی از بین رفته است، در محدوده کوچکی قرار گرفته اند.^۳

بعداز مقدسی نویسندگان و مفسرین زیادی راجع به ایران تحقیقاتی انجام داده اند. بعد از حمله مغول و سقوط خلفای عباسی، ناصر خسرو در قرن یازدهم و ادیسی در قرن دوازدهم کتابهای جغرافیایی زیادی نوشتند، کسه کتاب " لغاط جغرافیایی " یا قوت همزمان با کتب فوق نوشته شد. کتاب ادیسی به صورت کامل آن توسط ژوبر به فرانسه ترجمه شد.^۴

مقارن همین زمان، علاوه بر کتابهای ارزنده مستوفی، کتاب ابوالفدا، یکی دیگر از بهترین کتب جغرافیا و همچنین سفرنامه ابن بطوطه را می توان نام برد.^۵

۱- با اینکه مسعودی مسافرتهای طولانی و زیادی در ایران نموده است به اندازه استخری، ابن حوقل و مقدسی کمک موثری در مورد شناسایی ایران نکرده است.
 ۲- از طرف یکی از جغرافیدانان اسلامی بطور سطحی راجع به استان مازندران و دریای مازندران تحقیقاتی به عمل آمد که معلومات فوق را شخص ناشناسی با کتابی تحت عنوان " حدودالعام " در پایان سده دهم تکمیل کرد و در سال ۱۹۳۷، " ومینورسکی " دانشمند روسی آن را منتشر ساخت.

۳- ارام، احمد، متفکران اسلام، ص ۱۵، ۱۶، سال ۱۳۵۹.

۴- ارام، احمد، متفکران اسلام، ص ۱۶، ۱۷ و ۹۲، سال ۱۳۵۹.

۵- الونس، گابریل، ترجمه خواجه نوری، ص ۴۳، سال ۱۳۴۸.

ناصر خسرو مسافرت حج را از راه نیشابور، ری، قزوین و تبریز انجام داده و راه بازگشت را از اصفهان انتخاب می‌نماید. اوقسمتی از " کویر لوت " رازیر پانهاد و کتابی تحت عنوان " سفرنامه " از او به یادگار مانده است.

ادریسی کشور ایران را با چشم خود ندیده است و از بعضی نظرها کتاب او شباهت زیادی با نوشته‌های استرابون دارد. منبع نوشته‌های یاقوت کتب دیگران بود ولی در عین حال بخش تاریخی این کتاب بوسیله مسافرت‌های زیاد تکمیل نمود. طبق نوشته این کتاب وی به کوه دماوند سعود نموده و بی اعتباری افسانه‌های دیگران را در مورد این کوه به ثبوت رسانیده است.^۱

مستوفی کتابی را جعبه ایران طبق حدود و ثغور زمان مغول به زبان فارسی به رشته تحریر در آورد. شاهزاده سوریه به نام ابوالفدا نیز کتابی تحت عنوان " ایران " منتشر ساخت که سابقاً " نویسندگان عرب نظیر آن را نوشته بودند و این اولین کتاب يك " جغرافیدان اسلامی است که توسط يك مستشرق غربی بنام " نی بور NIBUR در سال ۱۷۶۳ مورد استفاده قسرار گرفت. این بطوطه را می‌توان بزرگترین سیاح و جغرافیدان شرق دانست که مسافرت‌های طولانی به نقاط مختلف دنیا از جمله ایران نمود و با این کشور از نزدیک به خوبی آشنا شد. این بطوطه بیشتر به نقاط کوچک دقت کرده و مخصوصاً " در مورد راه‌های مشهد که خود در سال ۱۲۳۰ میلادی آن را پیموده، توانست کمک زیادی از نظر راهنمایی به سایرین بنماید.^۲ از مهمترین نکاتی که در کتابش ذکر شده راه سنگفرش منطقه بختیاری است. بطور کلی اطلاعات مسلمین در مورد ایران بیش از رومیها و یونانیها بود. نوشته‌های مسلمین درباره ایران از نظر محتوی ودقت بطور شگفت آوری ذیقیمت می‌باشد که نویسندگان خارجی نتوانستند با آنها رقابت کنند.

۱- " باربیه دومینارد BARBIEH. MANYARD کتابی در باره ایران منتشر ساخت که اکثر نوشته‌های آن را از کتاب یاقوت اقتباس کرده است.

۲- آلفوس، گابریل، " عبور از صحاری ایران " ترجمه فرامرز مجد سمیعسی - ص ۲۶، سال ۱۳۷۱.

جغرافیدانان اسلامی بیابانهای ایران را به نمام وحشی نامیده و در مورد سرحدات آنها شرح مبسوطی داده‌اند. از نظر استخری صحرای ایران " غم انگیزترین " بیابانهای کشورهای متفرقه اسلامی در دنیا می‌باشد. ابن حوقل و مقدسی کوبرلوترا از مسافرت‌های شخصی خود می‌شناختند. این دو نفر لوت را بیش از يك بار زیر پا نهاده بودند. مخصوصاً " مقدسی به داخل بیابانهای ایران بیشتر رخنه کرده و در باره این بیابانها می‌گوید: " بیابان شبیه دریایست " و انسان از همه طرف می‌تواند این بیابان را ببیند. مشروط بر اینکه از جاده‌ها و راههای مورد نظر منحرف نشود و آب انبارهایی را که سقف گبندی شکل دارند و تاجاده اصلی در حدود يك روز راه می‌باشد از نظر دور ندارد. * مقدسی صحبت‌هایی از منطقه " سخا " می‌کند که در آن تغییرات شدید در درجه حرارت به وجود می‌آید. او در مشاهدات خود در درختان نخل را در نقاط کم ماسه و شکاف دره‌ها توصیف نموده و از دزدانی سخن می‌راند که در مقابل تشنگی و گرسنگی مقاومت زیادی داشتند و بینهایت سنگدل می‌باشند.

ناصر خسرو که در حدود نیم قرن بعد از مقدسی قسمت شمالی این منطقه خشک را طی نمود. نام مشخصی بر صحراهای ایران نگذاشت و در نوشته‌های خود بیشتر کلمه " بیابان " را به کار برده است. ناصر خسرو به نایین، جندق و طیبی (گلشن فعلی) مسافرت کرد و از نواحی ماسه‌ای نیز عبور نمود و کوبر نمک را " شورستان " نامید. ناصر خسرو به قسمتهای برجسته‌ای که در اثر خشکی زیاد و بالا آمدن (پف کردن) نمک به وجود آمده بود اشاره نموده ولی به آنچه که جغرافیدانان اسلامی در درجه اول مورد توجه قرار داده‌اند، اشاره‌ای نکرده‌است و اینها عبارتند از کوره راهایی که به خط مستقیم ادامه یافته و به مکانهایی که در آنجا آب انبار

* - مولف: این آب انبارها يك روز راه با شتر تا جاده اصلی فاصله دارند.

قرار دارد اتصال می‌یابند. شگفت‌آور اینکه این‌کوره راه‌ها از جاده‌هایی خبر می‌دهند که تابحال کسی نتوانسته به طور کامل پا به داخل آنها گذارد و مانیز از آن‌کوره راه‌ها و جاده‌ها که مسلمین ذکر نموده‌اند، اطلاعی نداریم. اگر جاده‌هایی را که از میان لوت می‌گذرد و توسط جغرافیدانان قرون وسطی ذکر شده با جاده‌های شناخته شده امروزی مقایسه کنیم، با آنکه در آن زمان تکنیک راهسازی ضعیف بود ولی هنوز می‌توانیم برای مسافرت‌های تحقیقاتی در لوت آنها را مورد استفاده قرار دهیم. در نقشه پترمن "PETERMAN"، ایران و توران در اطلس جیبی "شتیلر STIELER" که در هشتادمین سال سده پیش به چاپ رسید، محل‌هایی به نام کردوک، مستی، کارس و محل‌های دیگری را می‌توان پیدا کرد.

این اسامی از اطلاعات سال ۹۰۰ میلادی می‌باشد که ادیسی هم در نقشه سابق خود از آنها استفاده نموده است. نقشه‌های مربوط به ایران را که ما تهیه نموده‌ایم چندان تفاوتی با نقشه‌های هزار سال قبل ندارند. ابوریحان بیرونی نیز از جمله دانشمندان اسلامی است که در علم جغرافیا نیز خدمات بزرگی نموده است. بخش نجومی، ریاضی و هواشناسی آن دارای اطلاعات ذی‌قیمتی است.^۱

در اکثر نقاط جهان بیابان‌های زیادی وجود دارد که در دوران اخیر انسان توانسته به داخل آنها راه یابد. کشف بیابان‌های ایران در قرون وسطی یک مورد استثنایی است و علل آن را می‌باید در توجه خاص جغرافیدانان دوره اسلامی دانست. انگیزه این کار را می‌توانیم در کشورهای بیابانی اعسراب جستجو نماییم، زیرا بیابان‌های بی‌آب و علف و خطرناک برای آنها زیساد ترسناک و خارق‌العاده نبود و عادت به بی‌آبی و عوارض خطرناک دیگر که کار را برای ملل دیگر جهان در کشف بیابانها دشوار و سخت می‌نمود برای عربها ی بدوی و بیابانی امری عادی به نظر می‌رسید.

۱- آرام، احمد، متفکران اسلام، ص ۸۳، سال ۱۳۵۹.

آنچه را که مسلمین در سیاحت‌های خود به صورت کتاب و مقالات مسافرتی توسط جغرافیدانان خود باقی گذاشته‌اند " آ- شترانگ A-STRENG به صورت کتابی ساده و مختصر منتشر ساخته است.

د- شوارتز D. SCHWARZ " اکثر منابع قرون وسطی را طبقه‌بندی کرده و تا حد امکان اسامی جغرافیایی را با مکانهای امروزی تطبیق داده‌است. از شوارتز کتابی راجع به ایران در قرون وسطی باقی مانده است که از نظر شناسایی شباهت زیادی به نوشته‌های مسلمانان دارد.

مسلمانان، مجهولی در نوشته‌های خود باقی نگذاشته‌اند که مورد توجه قرار گیرد، حتی مکتشفین جدید که قصد کشف نقاط ناشناخته ایران را داشتند توانستند آنها را در نوشته‌های جغرافیدانان اسلام بیابند.^۱ در آخر می‌توان چنین جمع‌بندی و نتیجه گرفت که:

۱- جغرافیدانان مسلمان در ترسیم نقشه‌های جهان، ممالک و بلاد تبحر بی حد و حصری داشته‌اند.

۲- با ترسیم راهنمای جاده‌های شوسه از قبیل مسیر راهنما و همچنین راهنمای نقشه در بین راهها برای رباطها، کاروانسراها و همچنین آب انبارها که در نقاط گرم و سوزان بیابانی در مناطق مختلف کشور کشیده‌اند کمالات بزرگی بوده که تا آن زمان کمتر جغرافیدانی در جهان دست به این ابتکار زده است.

۳- سفرنامه‌ها، سیاحت‌نامه‌کُتیب و مقالات دیگری که از طرف مسلمانان در علم جغرافیا بطور اعم و در جغرافیای سیاسی و کوچ‌نشینی به صورت تحلیلی بطور اخص انتشار داده‌اند امروز نیز مورد توجه جغرافیدانان غرب می‌باشد.

۱- آ. اف. اشمیت A.F. SCHMIDT روشهای تازه‌ای برای تعیین کشفیات ایران در مسافرت خود به این کشور از نوشته‌های جغرافیدانان مسلمان بسنه دست آورده است.

فهرست منابع

- ۱- آرام، احمد، ۱۳۵۹، متفکران اسلام، جلد دوم، جغرافیدانان، دفتر نشر فرهنگ اسلامی، تهران.
- ۲- ابی یعقوب، احمدبن، البلدان، ۱۳۴۳، ترجمه آیتی، بنگاه نشر و ترجمه کتاب، تهران؛
- ۳- سعیدی رضوانی، عباس، ۱۳۶۸. بینش اسلامی پدیده‌های جغرافیایی، انتشارات آستان قدس رضوی.
- ۴- سیاح، زین العابدین، ۱۳۶۷، مجله تحقیقات جغرافیایی، انتشارات آستان قدس رضوی، شماره ۰۱.
- ۵- گابریل، آلفونس، ۱۳۴۸، تحقیقات جغرافیایی در ایران، ترجمه خواجه نوری، ابن سینا، تهران.
- ۶- گابریل، آلفونس، ۱۳۷۱، عبور از صحاری ایران، ترجمه فرامرز نجد سمیعی، انتشارات آستان قدس رضوی.
- ۷- گنجی، محمدحسن، ۱۳۶۷، جغرافیا در ایران از دالغون تا انقلااب اسلامی، انتشارات آستان قدس رضوی.
- ۸- طاهری، ناصر، ۱۳۶۶، جهانگردان مسلمان در قرون وسطی، مرکز نشر فرهنگی رجاء.
- ۹- لاهوتی، حسن، ۱۳۶۷، ترجمه، خدمات مسلمانان به جغرافیا، بنیاد پژوهش‌های اسلامی آستان قدس رضوی.
- ۱۰- مشیری، سیدرحیم، ۱۳۶۸، جزوات درسی گروه جغرافیا، دانشگاه تهران.
- ۱۱- مشیری، سیدرحیم، ۱۳۷۱، کلیات قاره‌ها، نشر قومس، تهران.

References

- 1- SCHWARZ.P. IRAN IM MITTELALTER LEIPZIG 1896.
- 2- BARTHOLD.W. DIS GEOGRAPHISCHE UND HISTORISCHE ERFORSCHUNG DES ORIENTS LEIPZIG 1913.